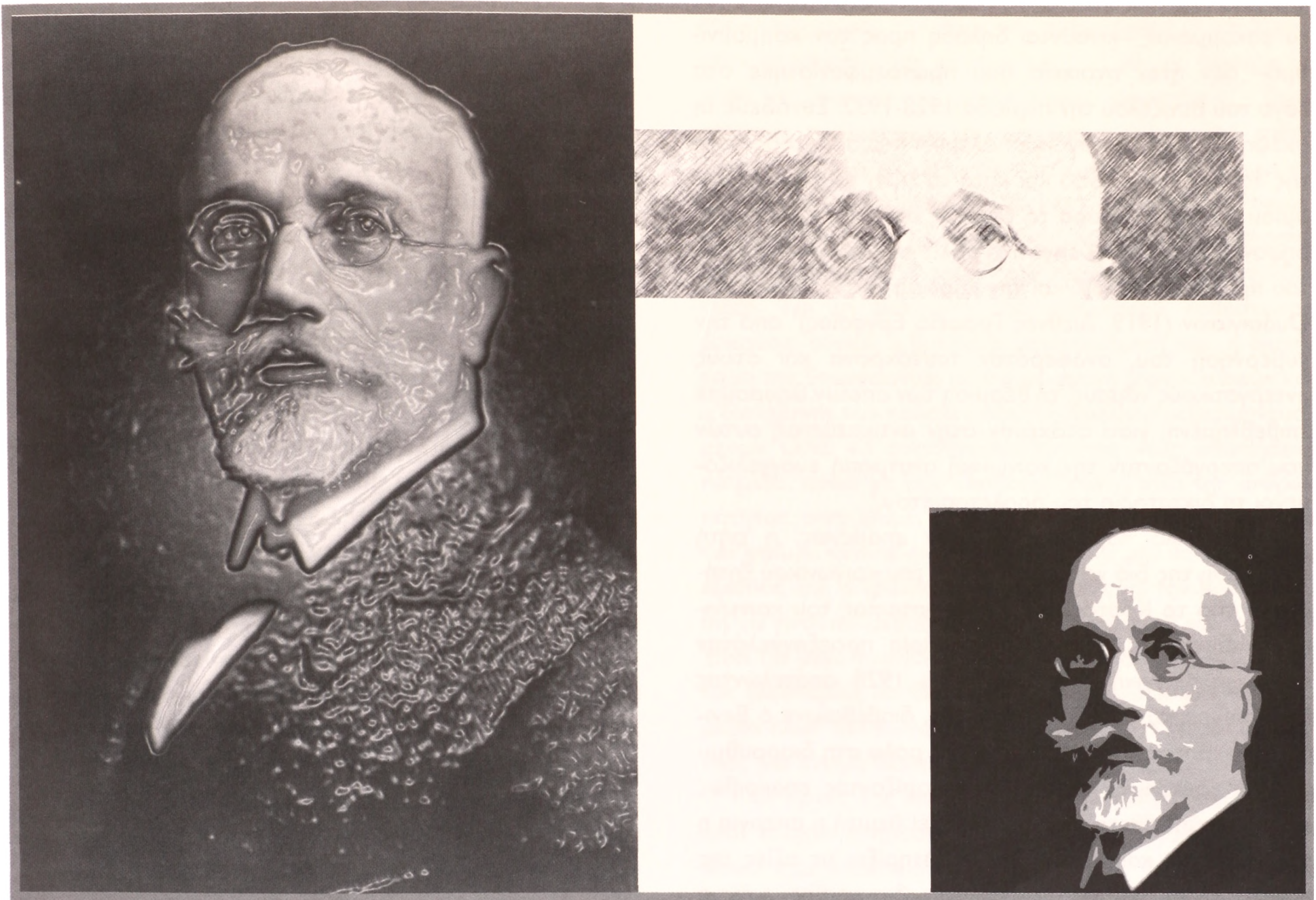


ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΑΝΤΙΔΟΤΑ ΣΕ ΑΝΤΕΘΝΙΚΑ «ΔΗΛΗΤΗΡΙΑ»: ΟΨΕΙΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗΣ ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ¹

Στον Απόστολο και τον Γιάννη Μπογιατζή

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ



Εισαγωγή

Αυτό το άρθρο επιχειρεί να ανασυγκροτήσει όψεις της διαμόρφωσης ενός αντικομμουνιστικού λόγου κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο αποδίδοντας έμφαση στα χρόνια 1928-1932 και στηριζόμενο σε υλικό προερχόμενο κυρίως από το Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (ΑΕΒ). Σκοπεύει να δείξει ότι οι κατηγορίες που συγκροτούν αυτό τον λόγο, ο οποίος καθίσταται κυρίαρχος στον Εμφύλιο και το μετεμφυλιακό πλαίσιο, είχαν διαμορφωθεί ήδη κατά το Μεσοπόλεμο και πως ενεργό ρόλο στην εν λόγω διαμόρφωση διαδραμάτισαν μείζονα τμήματα του φιλελεύθερου πόλου. Επίσης, ότι η συγκρότηση του εν λόγω discourse δεν συνιστούσε απλώς φοβική –και ως εκ τούτου, αμυντική– αντίδραση εναντίον μιας επελαύνουσας απειλής, αλλά αποτελούσε πτυχή μιας νέας –και δημιουργικής– αντίληψης για το Έθνος και την κοινωνική οργάνωση, κύρια στοιχεία της οποίας ήταν ο ουσιοκρατικός ορισμός του πρώτου και η απόρριψη του κοινοβουλευτισμού και θεμελιωδών στοιχείων της φιλελεύθερης θέσμησης. Με αυτή την έννοια, το παρόν άρθρο λειτουργεί συμπληρωματικά σε ανάλογες εργασίες που διερευνούν την

¹ Ο Βασίλης Μπογιατζής είναι διδάκτωρ ΕΜΠ/ΕΚΠΑ στην Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών και της Τεχνολογίας και εργάζεται στη Μέση Εκπαίδευση.

«από τα κάτω» δημιουργία ιδεολογιών² και το κάνει αυτό διατρέχοντας όλα τα επίπεδα της φιλελεύθερης/βενιζελικής «ιεραρχίας».

Από τον «λόγο» του Αρχηγού στους κοινωνικούς/θεσμικούς «λόγους» και πάλι πίσω...

Αξίζει να σημειωθεί ότι η συνύφανση φιλεργατικής πολιτικής και ρητορικής, καθώς και απειλής καταστολής των εκδηλώσεων του εργατικού κινήματος που «υπερβαίνουν τα εσκαμμένα» –κινούνται δηλαδή προς τον κομμουνισμό– δεν ήταν στοιχείο που πρωτοεμφανίστηκε στο λόγο του Βενιζέλου την περίοδο 1928-1932. Συνόδευε τη σκέψη του ήδη από την προπολεμική περίοδο, τόσο αυτή της «ανόρθωσης», όσο και κατά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.³ Παρά το γεγονός ότι ο Βενιζέλος υπερηφανευόταν για την εργατική πολιτική κατά την περίοδο του πρώτου πολέμου⁴ και την κύρωση της Συνθήκης της Ουάσιγκτον (1919, Διεθνές Γραφείο Εργασίας)⁵ από την κυβέρνησή του, αναφερόταν ταυτόχρονα και στους αντεργατικούς νόμους, τη θέσμιση των οποίων θεωρούσε επιβεβλημένη, γιατί στόχευαν στην αντιμετώπιση αυτών που απεργάζονταν την κοινωνική ανατροπή ευαγγελιζόμενοι τη δικτατορία του προλεταριάτου.⁶

Κάθε άλλο παρά τυχαία ήταν επομένως, η ρητή συσχέτιση της διά νόμου ρύθμισης του κοινωνικού ζητήματος από το Κράτος, και της προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος, συσχέτιση η οποία προεξαγγελλόταν στην προεκλογική εκστρατεία του 1928 αποτελώντας προγραμματικό στόχο.⁷ Το Κράτος, διαβεβαίωνε ο Βενιζέλος, σκόπευε να αναλάβει ενεργό ρόλο στη διαρρύθμιση των κοινωνικών συγκρούσεων ορίζοντας επακριβώς λ.χ. τι προϋποτίθετο για να θεωρηθεί θεμιτή η απεργία ή η ανταπεργία, και επιθυμούσε να στηρίξει τις αξίες της πατρίδας, της οικογένειας και της ιδιοκτησίας ενάντια στην κομμουνιστική απειλή.⁸ Στον ίδιο λόγο υποστηριζόταν ότι η θωράκιση του κοινωνικού καθεστώτος επρόκειτο να εξασφαλιστεί με το συνδυασμό της νομοθεσίας κατά των απροκάλυπτα ανατρεπτικών ενεργειών –βλέπε «Ιδιώνυμο»– και της ριζικής μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος. Κι αυτό γιατί, κατά τη γνώμη του Βενιζέλου, τα κλασσικά σχολεία «παρήγαν» ανεπαρκώς μορφωμένους αποφοίτους, ανίκανους για την τέλεση οποιασδήποτε παραγωγικής εργασίας, οι οποίοι απάρτιζαν ως εκ τούτου τον στρατό της μελλοντικής κοινωνικής ανατροπής: έτσι, η κλασσική εκπαίδευση θα προοριζόταν για τους λίγους και εκλεκτούς· οι πλέον προικισμένοι από τα κατώτερα στρώματα θα βοηθιούνταν με υποτροφίες, ενώ η μέριμνα επρόκειτο να στραφεί στα πρακτικά σχολεία και στην επέκταση της βασικής εκπαίδευσης σε όλο τον πληθυσμό.⁹

Αυτές οι προγραμματικές εξαγγελίες συνυφαίνονταν με το γενικότερο κλίμα αισιοδοξίας που ήταν διάχυτο στα τέλη της δεκαετίας του '20 στη βάση της συντριπτικής εκλογικής νίκης των Φιλελευθέρων το καλοκαίρι του 1928 και της προοπτικής ανάκαμψης βάσει των συντελούμενων έργων.¹⁰ Εντός αυτού του κλίματος οι φοιτητικές ταραχές και κάποιες απεργίες λογίζονταν ως «εκτροχιασμοί» χωρίς ιδιαίτερο κοινωνικό βάρος. Αυτό όμως, δεν αποτελούσε για σημαίνοντες παράγοντες, όπως ο Πρύτανης του Ε.Μ.Π., λόγο να μην αντιμετωπιστούν δυναμικά. Σε σχετική του επιστολή στον Βενιζέλο, στα τέλη του 1929, τονιζόταν η διαθεσιμότητα του δυναμικού του Ε.Μ.Π. να εξασφαλίσει τη λειτουργία μειζόνων υποδομών και να αντιμετωπίσει δυναμικά όσους επιχειρούσαν την πρόκληση εξεγέρσεων.¹¹ Στην άμεση απάντησή του ο Βενιζέλος συμμαριζόταν το σκεπτικό του πρύτανη, αλλά απέφευγε ευγενικά την υιοθέτηση των προτάσεών του. Συνεπώς, εντούτοις, με τις αρχές που διακήρυττε ήδη πριν από το 1928 και την επάνοδό του στην εξουσία, θα έσπευδε να υπογραμμίσει ότι η αντιμετώπιση της μεσοπολεμικής «σύγχυσης», δεν μπορούσε παρά να επιτευχθεί μέσω της περαιτέρω ενίσχυσης του δημοκρατικού Κράτους.¹²

Από τις αρχές όμως της δεκαετίας του '30 άρχισε να διαμορφώνεται ένα καινούριο σκηνικό. Η εμφάνιση, έστω και δειλά-δειλά, των προανακρουσμάτων της οικονομικής Κρίσης, η ένταση του κοινωνικού ανταγωνισμού, η αμφισβήτηση όψεων και της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, ιδίως σε ό,τι αφορούσε την ελληνοτουρκική προσέγγιση και τις συζητήσεις σχετικά με τη Βαλκανική Ομοσπονδία, αλλά και της εσωτερικής, σε σχέση με την ανάγκη αναπροσδιορισμού των εθνικών ιδεωδών, παρά την από μέρους του έκφραση πίστης στα ιδεώδη της Οικογένειας και της Πατρίδας, έτειναν να συγκροτήσουν ένα νέο σώμα λόγων και κριτικών. Οι εκφραστές του δεν εκλάμβαναν την κοινωνική αναταραχή και τις κομμουνιστικές ιδέες ως ιδιορρυθμία και εκτροχιασμό· απεναντίας, στα ομιλιακά τους ενεργήματα τις συνέδεαν με την υποχώρηση ενός ολόκληρου Παραδείγματος, πράγμα που καθιστούσε κατά τη γνώμη τους απαραίτητη τη μεταμόρφωση τόσο των υπό κριτική ιδεωδών, όσο βέβαια, και του θεσμικού συναρθρώματος που τα υποβάσταζε. Ήταν εξάλλου, η περίοδος κατά την οποία ο Βενιζέλος επικρινόταν σφοδρά για την εισαγωγή υλιστικών θεωρήσεων στην Ελλάδα,¹³ κατηγορία η οποία θα έβρισκε την πλέον εμβληματική διατύπωση στο κείμενο του Μεταξά το 1935 που κλείνει την πολεμική με τον Βενιζέλο όσον αφορά τις ευθύνες σχετικά με την πρόκληση του Διχασμού.¹⁴

Σε αυτό το κείμενο ο Μεταξά κατηγορούσε τον Βενιζέλο ότι συνέτριψε τα εθνικά ιδεώδη, μέσω της απόδοσης προτεραιότητας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή

σε στόχους κοντόθωρους, υλιστικούς, ανίκανους να εμπνεύσουν, όπως η ανάγκη για εσωτερική οργάνωση και η έμφαση στην επίτευξη άνεσης και ευμάρειας. Οι νέοι όμως, είχαν ανάγκη ιδανικών, τόνιζε ο Μεταξάς, πίστης και ενθουσιασμού και σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να αρκεστούν σε ό,τι προέτασσε τη νοικοκυροσύνη και μια συμβατική λογική. Ο Μεταξάς ανίχνευε τις ρίζες των απόψεων του Βενιζέλου στην εισβολή κατά τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα του ορθολογιστικού πνεύματος που επικρατούσε τότε στην Ευρώπη, αλλά και των θεωριών του ιστορικού υλισμού. Οι μετά το '22 εξελίξεις σηματοδοτούσαν στο σκεπτικό του τη νίκη των ορθολογιστικών τάσεων και αποστερούσαν την ελληνική νεότητα από τη θέρμη ενός ενθουσιαστικού εθνικού ιδανικού. Αποτέλεσμα, κατ' αυτόν, όπως και για πλείστους άλλους πολιτικούς και διανοούμενους, όλη η ιδεολογική αναταραχή του Μεσοπολέμου: νεφελώδης αριστερισμός, φασιστική αντίδραση, νοσταλγία ιδιαίτερης πατρίδος· κι ακόμη ο διεθνισμός, ο πανευρωπαϊσμός, ο κοσμοπολιτισμός, ο ατομισμός, που αποτελούσαν μερικές από τις τότε ιδεολογικές τάσεις. Έτσι, κατέληγε, δεν υπήρχε καμία αίσθηση ενότητας, πράγμα για το οποίο ευθυνόταν, θεωρούσε, και η εκπαίδευση, στην οποία είχαν επικρατήσει οι ανθρωπιστικές και όχι οι εθνικές τάσεις. Ο Μεταξάς συμπέρανε πως η έξοδος από την κρίση και την ιδεολογική ταλάντευση ήταν δυνατό να επιτευχθεί μονάχα μέσα από ένα νέο εθνικό ιδανικό, το οποίο στο σκεπτικό του συνδεόταν με μια πνευματική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας. Η πραγμάτωση δε του εν λόγω ιδανικού επαφιόταν στην προσπάθεια των νέων να υπερβούν τις συνέπειες της βενιζελικής δημοκοπικής λαίλαπας.

Ο Βενιζέλος, από την πλευρά του, επιχειρούσε να αντικρούσει τις κατηγορίες που διατυπώνονταν εναντίον του αυτή την περίοδο είτε υπογραμμίζοντας τον ιδεαλιστικό χαρακτήρα των νέων ιδανικών που εισηγείτο είτε υπερτονίζοντας τις αξίες-θεμέλια του αστικού καθεστώτος είτε διατηρώντας αποστάσεις από τον αφελή φιλειρηνισμό και ανθρωπισμό. Κεντρική θέση, λοιπόν, στη θεώρησή του περί έθνους κατά τα τέλη της δεκαετίας του '20 κατείχε η οικονομική ανάπτυξη, ο εσωτερικός εκσυγχρονισμός και η καλλιέργεια περισσότερο ορθολογικών ιδανικών τα οποία θεωρούσε ως το ασφαλέστερο ανάχωμα στην ανάπτυξη οποιασδήποτε υλιστικής νοοτροπίας. Σε αυτά τα ιδανικά περιλαμβάνονταν η ειρήνη με τη μορφή του φιλειρηνισμού κι όχι της «νοσηρής» ειρηνοφιλίας. Μάλιστα, παρέθετε ως παραδείγματα εθνών που διέθεταν ιδανικά και έσφυζαν από υπερηφάνεια μολονότι δεν είχαν πολεμικό προσανατολισμό, την Ελβετία και τις Η.Π.Α. Επίσης, και προκειμένου να μην γίνει η νεολαία υλιστική λόγω της αποκλειστικής προσήλωσής της στο ατομικό συμφέρον, πρότεινε ως ιδανικά τη σωματική ευρωστία, τη

μόρφωση ως προϋπόθεση ανεξάρτησης από την κομματική συναλλαγή, τον εναρμονισμό ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος. Με παραπομπή δε, στο εμβληματικό παράδειγμα του Παστέρ, παρότρυνε τους νέους να γίνουν τεχνίτες και επιστήμονες οι οποίοι θα βοηθούσαν τη χώρα και την ανθρωπότητα «[...] να δαμάση αποτελεσματικότερον τας δυνάμεις της φύσεως, να βάλη εις αυτάς χαλινόν και να τας θέση εις την υπηρεσίαν της ανθρωπότητος», τεχνίτες και επιστήμονες που «[...] θα καταστήσουν γλυκυτέραν την ζωήν του ανθρώπου [...], θα δαμάσουν τα στοιχεία της φύσεως και [...] θα μας δώσουν τα μέσα να ζήσωμεν με μεγαλυτέραν ευημερίαν».¹⁵ Τους πρότεινε τη βελτίωση του ισχύοντος κοινωνικού καθεστώτος, θεωρώντας την «ανησυχία» τους σε σχέση με το κοινωνικό ζήτημα καλοδεχούμενη· προδιέγραφε όμως, και τα όρια τούτης της αποδοχής, αφού τους προέτρεπε να μην παρασυρθούν από τους «υπερβολικά νεωτερίζοντες». Για τη βελτίωση του κοινωνικού καθεστώτος αρκούσε, τόνιζε, η βαθμιαία μεταρρύθμισή του, η διατήρηση της δημοκρατίας με την αποφυγή βίαιων λύσεων και η διατήρηση των παλαιών αξιών κατάλληλα μεθερμηνευόμενων ώστε να ανταποκρίνονται στις νέες απαιτήσεις: πατρίδα, αρκεί να μην υποβαθμίζεται η ιδέα της ανθρωπότητας, οικογένεια, φτάνει να διαφυλάσσεται η ισότητα των φύλων, ιδιοκτησία, υπό τον όρο να μην καταπιέζονται εξαιτίας της οι φτωχότεροι, θρησκεία, με την προϋπόθεση να γίνονται σεβαστές και οι πεποιθήσεις των άλλων.¹⁶ Έτσι θα μεγαλουργούσε η Ελλάδα, υποστήριζε, ως κράτος ελευθερίας και δικαιοσύνης, εξασφαλίζοντας την ευημερία όλων των κοινωνικών στρωμάτων και καταλαμβάνοντας μια έντιμη θέση στην Κοινωνία των Εθνών.¹⁷

Οι αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου ήταν σαφώς επηρεασμένες από το προαναφερθέν σκεπτικό. Στο απολογιστικό σημείωμα του γραφείου τύπου του Υπουργείου Παιδείας για την πρώτη διετία του κυβερνητικού έργου διαγράφονταν οι ιδεολογικές συντεταγμένες της σχετικής πολιτικής, η οποία ήταν συμβατή με το μεταπολεμικό κλίμα το οποίο επέβαλλε οι ιδέες του έθνους και της ειρήνης της ανθρωπότητας να εκλαμβάνονται ως αμοιβαία συμπληρούμενες. Αυτή η πολιτική λογίζοταν ως συμβατή με την ασκούμενη από την Κοινωνία των Εθνών, ενώ κρινόταν κι ως πλεονεκτική για την Ελλάδα που διέθετε προβάδισμα στον πολιτισμό. Οι συντάκτες του σημειώματος ένωσαν παρά ταύτα την ανάγκη να υπογραμμίσουν ότι αυτή η μεταστροφή των εθνικών ιδανικών μέσω της εκπαίδευσης δεν επρόκειτο να επηρεάσει την ισχύ του εθνικού φρονήματος: έθνη με πίστη σε ανώτερα ιδανικά, διαβεβαίωναν, δύνανται να αμυνθούν αποτελεσματικά ενάντια σε έξωθεν επιβουλές και επιδρομές.¹⁸ Από την άλλη πλευρά, μια «ρεαλιστική» μεθερμηνεία της έννοιας «πατρίδα» επιστρατευόταν για να απο-

κρούσει με επιτυχία τις οξύτες εξ αριστερών κριτικές που υφίστατο η σχετική ιδέα. Η ιδέα της κατάργησης των πατρίδων και της οικουμενικής συναδέλφωσης κρινόταν από τον Βενιζέλο ελκυστική, μα ανεδαφική και αδύνατη να εφαρμοστεί. Θα οδηγούσε μάλιστα εφαρμοζόμενη, ισχυριζόταν, στην αγελοποίηση όλων των εθνών. Αρκούσε, πίστευε, για τη διατήρηση της σχετικής ιδέας, να μην ταυτίζεται με τον ακραίο εθνικισμό και την απάρνηση δικαιωμάτων που οι άλλοι, όπως κι εμείς άλλωστε, διεκδικούσαν. Εξάλλου, κατά τον Βενιζέλο, η πατρίδα ήταν μία από τις βάσεις της ανθρώπινης προόδου και τα σύνορα ήταν απαραίτητα, αφού κανείς δεν ήξερε τι επρόκειτο να συμβεί μελλοντικά.¹⁹ Ο αναπροσανατολισμός του έθνους όμως, δεν έπαυε να προϋποθέτει την εστίαση σε άλλα μεγέθη που είχαν να κάνουν με την παραγωγική αξιοποίηση της αύξησης του πληθυσμού, την εξάντληση των περιθωρίων βελτίωσης της γεωργίας, της ναυτιλίας, του τουρισμού και της βιομηχανίας, την εκλογικευμένη διαρρύθμιση του κρατικού οργανισμού, και πάνω απ' όλα την ύπαρξη ενός κατευθυντήριου μύθου: την πίστη στη δυνατότητα πραγματοποίησης όλων αυτών των προόδων²⁰ ώστε να εγκαïnιαστεί, σε συνδυασμό και με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, μία «[...] νέα περίοδος εις την σταδιοδρομίαν του Ελληνικού Έθνους, περίοδος της οποίας σύμβολα θα είναι η Ειρήνη και η Εργασία».²¹

Εντούτοις, δεν συμμερίζονταν όλοι αυτόν τον αναπροσανατολισμό των εθνικών ιδεωδών, πόσο μάλλον που τον συνέδεαν ευθέως με ανεπιθύμητες συνέπειες. Ο Δημοσθένης Στεφανίδης, καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας και Κοσμήτορας της Σχολής Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εξέφραζε σε επιστολή του στον Υπουργό Παιδείας τον Οκτώβριο του 1930 τη φρικιάσή του για το πνεύμα απαρτίας, ανθελληνισμού και αντιπατριωτισμού που διαπερνούσε τα γραπτά των εκθέσεων στις εισαγωγικές εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο, την περιφρόνηση για την ιδέα της πατρίδας «[...] ήτις προ 15 μόλις ετών μόνον δάκρυαν συγκινήσεως και ενθουσιασμού θα ηδύνατο να προκαλέσει εις τους οφθαλμούς της ελληνικής νεολαίας». Αφού παρέθετε πλήθος αποσπασμάτων τεκμηριωτικών των ισχυρισμών του και τόνιζε ότι τα παλαιά ιδανικά της «Αγίας Σοφίας και της Κωνσταντινούπολης» είχαν αντικατασταθεί στο σκεπτικό των νέων από τους χαρακτηρισμούς «νοσηρά», «κενή», «ξηρά», «μεσαιωνική», «τερατώδης», «επικίνδυνος» που αφορούσαν την ιδέα της πατρίδας, ο Στεφανίδης προχωρούσε στον εντοπισμό των βαθύτερων αιτιών που επάωζαν κατάσταση «[...] επικίνδυνον διά το παρόν και το μέλλον του έθνους μας». Σε αυτές περιλάμβανε τη διάρκεια του Πολέμου και τις υπέρογκες θυσίες· ωστόσο, βαρύνοντα ρόλο στην υπονόμευση των εθνικών ιδεωδών διαδραμάτιζαν κατ' αυτόν οι

μεταπολεμικές ειρηνιστικές κινήσεις, η υπερπροβολή των «[...] κατά βάθος ήκιστα αλτρουιστικών πανευρωπαϊκών σχεδίων» και «[...] το λιβανωτόν το οποίον καίωμεν υπερμέτρως προ της Κοινωνίας των Εθνών». Δεν ήταν παράδοξο, συμπέρανε ο Στεφανίδης, ότι όλα αυτά απέληγαν στις «[...] τώσον πενικράς ζητωκραυγάς, που ακολουθούν τους πατριωτικούς λόγους των ρητόρων των τελευταίων εορτών της εκατονταετηρίδος και των μνημοσύνων των υπέρ πατρίδος πεσόντων». Βέβαιος ότι απευθυνόταν σε ευήκοα ώτα, ο Στεφανίδης εξέφραζε την πεποίθησή του πως ο Υπουργός Παιδείας, όπως άλλωστε και το προηγούμενό του έργο είχε αποδείξει, θα αναλάμβανε την ενδεικνυόμενη δράση προκειμένου να ανασχέσει τις ροές των αντεθνικών «δηλητηρίων» στην εκπαίδευση.²² Μια παρέκβαση είναι εδώ απαραίτητη: αν ληφθούν υπ' όψιν οι προαναφερθείσες απόψεις και συνδυαστούν με τους ιδεολογικούς τόπους της μεταξικής κριτικής στον Βενιζέλο που παρατέθηκαν προηγούμενα, τότε κάθε άλλο παρά τυχαία είναι η συνέχεια της ιδεολογικής διαδρομής του Στεφανίδη: τον συναντά κανείς λίγα χρόνια αργότερα ως τακτικό αρθρογράφο της μεταξικής επιθεώρησης *Το Νέον Κράτος* να εκθειάζει τα θαυμαστά έργα της μουσολινικής και χιτλερικής διακυβέρνησης.²³

Πέντε περίπου μήνες μετά την επιστολή του Στεφανίδη στο Υπουργείο Παιδείας ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Στυλιανός Γονατάς αναλάμβανε ανάλογη πρωτοβουλία.²⁴ Μολονότι και σε αυτή την επιστολή αναπαράγονταν οι κοινοί, όπως φαίνεται, τόποι σύμφωνα με τους οποίους τα «κομμουνίζοντα» στοιχεία έλεγχαν την εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να συνιστά καλό αγωγό διοχέτευσης αντεθνικών ιδεών στους εφήβους, δύο μείζονες διαφορές σε σχέση με την περίπτωση Στεφανίδη παρατηρούνται: ο Γονατάς ήταν σημαίνον και έμπιστο βενιζελικό στέλεχος, διακεκριμένος στρατιωτικός, μέλος της «επαναστατικής» τριανδρίας μετά το '22 και προφανώς η τοποθέτησή του στην «ευαίσθητη» περιοχή της Μακεδονίας δεν ήταν άσχετη από αυτές του τις ιδιότητες· η πρωτοβουλία του, από την άλλη πλευρά, όπως κι ο ίδιος ομολογεί, συνδεόταν με κρατικές εντολές και σχεδιασμούς. Πέρα όμως, από τις όποιες διαφορές, ο Γονατάς, όπως κι ο Στεφανίδης προηγούμενα, συσχέτιζε ρητά την εξάπλωση των επίφοβων ιδεολογημάτων με αξίες οι οποίες έτειναν να υπερβούν το οριοθετημένο φιλελεύθερο πλαίσιο· περαιτέρω, επιχειρούσε να καταδείξει ότι ήταν αυτή ακριβώς η υπέρβαση που προκαλούσε σοβαρούς κινδύνους στο έθνος. Αφού παρέθετε τις θέσεις κομμουνιστών παραγόντων σχετικά με την αυτονόμηση της Μακεδονίας, όπως και Βουλγάρων διανοουμένων για το ίδιο ζήτημα, θέσεις που δικαιολογούσαν κατ' αυτόν το δραματικό τόνο με τον οποίο υπηρεσιακοί παράγοντες της Μακεδονίας αναφέρονταν στον κομμουνιστικό κίνδυνο, ο Γονα-

τάς παρέθετε τις ανησυχίες του με τρόπο αποκαλυπτικό των ανοικτών διαύλων επικοινωνίας των υπηρεσιακών ανησυχούντων. Αναφερόταν στην εθνικιστική διαπαιδαγώγηση των γειτόνων, η οποία αντιτιθόταν στην ημέτερη ανθρωπιστική· υπενθύμιζε τις απαντήσεις των μαθητών στο θέμα της έκθεσης στις εισαγωγικές εξετάσεις του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· τέλος, εξέφραζε τις ανησυχίες του για τα μελλούμενα, όταν δηλαδή η εν λόγω γενιά θα αναλάμβανε τις τύχες της χώρας. Η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του κομμουνισμού κατά τον Γονατά βρισκόταν στον συνδυασμό μετριασμού του ρυθμού της «προόδου» και του φιλελευθερισμού αφενός, και στα διοικητικά μέτρα αφετέρου.

Ότι η πεποίθηση πως ο κομμουνισμός διεισδύει στις εφηβικές ψυχές μέσω της εκπαίδευσης ήταν διάχυτη, αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι φορείς άσχετοι με την εκπαιδευτική διαδικασία εκδήλωναν ζωηρό ενδιαφέρον για τη σχετική «διείσδυση». Εξέφραζαν δε, τις σχετικές ευαισθησίες τους στο ανώτατο δυνατό επίπεδο απευθυνόμενοι στον ίδιο τον Υπουργό. Θεωρώντας μάλιστα ότι ο Υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης των Λαϊκών κατά το κρίσιμο και σύντομο διάστημα των τελών του 1932 και των αρχών του 1933 Σ. Χατζίσκος βρισκόταν εγγύτερα στις απόψεις τους, οι Πρόεδροι των Αστικών Οργανώσεων της Πανελληνίας Αστικής Ενώσεως Κτηματιών τον συνέχαιραν για τον «πατριωτικό» αγώνα που είχε αναλάβει με σκοπό την εκκαθάριση του κλάδου των δασκάλων από «παντός κομμουνιστικού στοιχείου», αγώνα τον οποίο παρακολουθούσαν «μετά μεγάλου ενδιαφέροντος». Άλλωστε, υπογράμμιζαν «[...] ήτο καιρός πλέον ν' απαλλαγή η Κοινωνία από τους δασκάλους εκείνους, οίτινες παραγνωρίζοντες την υψηλήν αυτών αποστολήν μεταχειρίζονται παν ύπουλον μέσον και προβαίνουν εις σατανικούς συνδυασμούς διά να εμποτίσωσι τα τέκνα μας με το δηλητήριο του κομμουνισμού».²⁵ Το καθήκον του Υπουργού οριζόταν με σαφήνεια: έπρεπε να τηρηθούν οι αρχές του «Χριστιανικού Αστικού Κράτους» και να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη των εν λόγω οργανώσεων στο διδασκαλικό κλάδο αφού αποβληθούν από αυτόν «[...] τα μισαρά ταύτα όργανα της Μόσχας, πριν η Κοινωνία ευρεθή εις την δυσάρεστον θέσιν να απαλλάξη τα παιδιά μας παρ' αυτών άπαξ διά παντός δι' άλλων μέσων». Αφού εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη «ολοκλήρου του αστικού κόσμου και παντός υγιούς στοιχείου» στον Υπουργό για την περιφρόνηση των «πατροπαραδότων θεσμών» της Θρησκείας, της Πατρίδας, της Οικογένειας και της Ιδιοκτησίας, εκδήλωναν την επιθυμία δυναμικής συμμετοχής σε αυτόν τον αγώνα: «[...] αι δε αστικάί οργανώσεις δι' ημών δηλούσιν ότι τάσσονται παρά το Πλευρόν Σας έτοιμοι διά να Σας συνδράμουν εις το έργον Σας τούτο διά ΠΑΝΤΟΣ

ΜΕΣΟΥ».²⁶ Η διάθεση συμμετοχής τους στους κοινούς με την κυβέρνηση αγώνες δεν εξαντλείτο στην πρόθεσή τους να πέσει ράβδος, όπου ο λόγος δεν εισακουόταν· απεναντίας, πρότειναν ένα επεξεργασμένο σχέδιο θεσμικής παρέμβασης ως αντίδοτο στο κομμουνιστικό «δηλητήριο»:

«1) Να συμπυκνώσι τα υπάρχοντα σήμερα εκπαιδευτικά συμβούλια εις εν και μόνον, απαρτιζόμενον από αποδεδειγμένως υγεία και συντηρητικά στοιχεία.

2) Προς έκδοσιν παντός βιβλίου προωρισμένου διά την κατωτέραν εκπαίδευσιν πλην των Μαθηματικών και της Γεωγραφίας να είναι απαραίτητος η έγκρισις της Ιεράς Συνόδου, εάν δε τούτο δεν είναι δυνατόν, να επιτραπή, όπως εις την Επιτροπήν την εγκρίνουσαν τα διδακτικά βιβλία, μετέχουν και μέλη της Ιεράς Συνόδου.

3) Να καταργηθή η μαλλιαρή γλώσσα και ν' αναπληρωθή αύτη διά της καθαρευούσης.

4) Να καταρτισθώσιν Επιτροπαί εις την Έδραν εκάστης Κοινότητος, εξ ενός Ιερέως, του Προέδρου της Κοινότητος και δύο ευυπολήπτων πολιτών, υποδεικνυομένων παρά του ιερέως, οι οποίοι να παρακολουθώσιν την διδασκαλίαν των διδασκάλων, τας σχέσεις αυτών και την εν γένει διαγωγήν των και να υποβάλωσιν υποχρεωτικώς κατά τριμηνίαν σχετικήν έκθεσιν.

5) Καθ' εκάστην Κυριακήν από του Άμβωνος των εκκλησιών να γίνεται διδασκαλία υπέρ του κοινωνικού καθεστώτος και να εκτίθενται σαφώς οι πραγματικοί σκοποί των κομμουνιστών και αι ολέθριαι συνέπειαι, τας οποίας είχε η εφαρμογή του κομμουνιστικού συστήματος εν Ρωσσία.

6) Να διαγραφώσι και να απομακρυνθώσι των δημοσίων θέσεων οι υπάλληλοι εκείνοι, οιανδήποτε και αν κατέχωσι θέσιν, μηδέ και των καθηγητών του Πανεπιστημίου εξαιρουμένων, οίτινες αποδεικνύεται ότι διδάσκουσι, διαδίδουσι ή υποστηρίζουσι δι' οιοδήποτε τρόπου τας κομμουνιστικές θεωρίας.

7) Ν' αποβληθώσι του Πανεπιστημίου άπαντες οι αριστερίζοντες φοιτηταί.

8) Να είναι υποχρεωτική η διδασκαλία των Θρησκευτικών και να θεωρούνται ταύτα ως πρωτεύον μάθημα».

Η επιστολή ολοκληρωνόταν με ένα συνδυασμό έκφρασης αγανάκτησης και εισήγησης μέτρων κοινωνικού χαρακτήρα. Η αγανάκτηση εναντίον των υπονομευτών του κοινωνικού καθεστώτος προέκυπτε από την παρατήρηση ότι οι φόροι που πλήρωνε ο λαός «[...] χρησιμοποιούνται πολλάκις διά μισθούς διδασκάλων και λοιπών δημοσίων υπαλλήλων διά να μεταδίδωσιν εις την κοινωνίαν και εις τα τέκνα μας την αθείαν, την ασέβειαν προς τους γονείς και την περιφρόνησιν προς την Πατρίδα, διά μισθοδοσίαν υπαλλήλων, των οποίων η θέσις δεν είναι πλέον εντός των ορίων του Έθνους μας, αλλά μακράν της

Ελλάδος, εις την Ρωσσίαν, όπου μεταβαίνοντες θα είναι ελεύθεροι να μεταδώσωσιν εις τους ομοϊδεάτας των τα τοιαύτα φώτα των». Η πρόταση για λήψη μέτρων κοινωνικού χαρακτήρα συνδεόταν ευθέως με την ανησυχία για τη διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών στα «άπορα» στρώματα. Τα φιλανθρωπικά συστήματα στις μεγάλες πόλεις, η δαπάνη για τα οποία θα μπορούσε να καλυφθεί από έκτακτη εισφορά αστικών και μεσοαστικών στρωμάτων, θα είχε ως αποτέλεσμα να «[...] ανακουφισθώσιν οι πάσχουσαι άποραι οικογένειαι, τας οποίας προσπαθούν να προσηλυτίσουν εκμεταλλευόμενοι την οικονομικήν αυτών στενοχωρίαν».

Τέτοιες θέσεις δεν αποτελούσαν μονοπώλιο οργανώσεων ποικίλων ανησυχούντων πολιτών· βρισκόνταν, απεναντίας, στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος. Η εισηγητική έκθεση του σχεδίου νόμου «περί μικρών κατοικιών» λ.χ., τις εξειδίκευε εντός ενός πλαισίου τεχνολογικής/επιστημονικής ανάπτυξης, κοινωνικής προόδου, ηθικής εξυγίανσης και χρήσης ιατρικού λεξιλογίου για την περιγραφή και αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων.²⁷ Στόχος του νομοσχεδίου οριζόταν η κατά το εφικτό παροχή βοήθειας στις μη εύπορες τάξεις να αποκτήσουν στέγη υπό υγιεινούς όρους. Συντάκτης της έκθεσης ήταν ο Σπήλιος Αγαπητός, από τους αρχιτέκτονες που είχαν επιδείξει ενδιαφέρον για την κοινωνική πολιτική,²⁸ ο οποίος περιέγραφε το πρόβλημα έλλειψης στέγης των αποροτέρων τάξεων ως οξύτατη οικονομικοκοινωνική ασθένεια.²⁹ Παρατηρούσε ότι το πρόβλημα ήταν οξύτερο στις βιομηχανικές πόλεις και υποστήριζε ότι ο θεσμός της «λαϊκής κατοικίας» συνιστούσε το ενδεικνυόμενο κρατικό μέτρο για την αντιμετώπισή του. Ο σχετικός λόγος εκφερόταν με ιατρικούς όρους κι έτσι η λήψη μέτρων φαινόταν να αποσκοπεί στην αποκατάσταση της ηθικοκοινωνικής υγείας. Η άθλια κατάσταση της εργατικής κατοικίας επέφερε κλιμακούμενες κοινωνικές συνέπειες επισήμαινε ο Αγαπητός: ο επιβαρυνμένος πατέρας μη αντέχοντας τις ανυπόφορες συνθήκες «[...] δυσανασχετών φεύγει εκ της δήθεν εστίας ταύτης και πηγαίνει να εύρη ανακούφισιν εις το καφενείον και το καπηλείον», τα παιδιά «[...] φεύγουν την πατρικήν στέγην και διημερεύουν εις την οδόν, όπου ευχερώς προσλαμβάνουν όλα τα στοιχεία τα οδηγούντα εις την απώλειαν» και, τέλος, η κόρη «της οικογενείας φεύγουσα και αυτή την οικιακήν κόλασιν ευρίσκει εκτός αυτής αναψυχήν, ήτις συχνότατα την φέρει εις την συμφοράν». Απέναντι σε αυτή την κατάσταση οι «κοινωνικοί μηχανικοί» έπρεπε να δραστηριοποιηθούν,³⁰ συμπέρανε ο Αγαπητός, διότι πέρα από τις οικονομικές όψεις του ζητήματος,³¹ υπήρχαν και κοινωνικοί σκοποί σημαντικότεροι από αυτές. Εξάλλου, ήταν γνωστό, προειδοποιούσε, «[...] ότι οι αθλίως βιούντες

αποτελούν τα κοινωνικά στρώματα εξ'ων προέρχονται όλα τα επικίνδυνα στοιχεία».³²

Η έστω και σύντομη εξέταση της γενεαλογίας αντίστοιχων ιδεών στον ελλαδικό χώρο αναδεικνύει ένα πεδίο αξιοσημείωτων συμπτώσεων τεχνοκρατικών ιδεών και αντιμαχόμενων ιδεολογιών στη βάση του κοινού παρονομαστή της μονοσήμαντης τεχνολογικής προόδου. Δεκατρία χρόνια τουλάχιστον, νωρίτερα από τη συγγραφή αυτής της εισηγητικής έκθεσης ένας τεχνοκράτης διανοούμενος με ενδιαφέρον βιογραφικό, ο Σπυρίδων Λοβέρδος,³³ διατύπωνε παραπλήσιους προβληματισμούς για το θέμα.³⁴ Φαίνεται ότι στο πεδίο των πολιτικών υγείας, στέγασης, πρόνοιας για τα κατώτερα και εργατικά στρώματα τέμνονταν οι επιδιώξεις πολιτικών και τεχνοκρατών, φιλανθρώπων και επιστημόνων, οι οποίοι υποστήριζαν διαφορετικές πολιτικές θέσεις· ωστόσο, ο κοινός ιδεολογικός παρονομαστής τους, όπως συνοψιζόταν στην έγνοια για κοινωνική εξυγίανση και την αντιμετώπιση των ατόμων ως κοινωνικών και βιολογικών μορίων ενός ευρύτερου –εθνικού– κοινωνικού οργανισμού, επέτρεπε αντιμεταθέσεις και διατομές ανάμεσα σε φιλελευθερισμό, συντηρητισμό και φασισμό ακόμη, στην κατεύθυνση της δημιουργίας μιας υγιούς εθνικής κοινότητας η οποία με τη συντεταγμένη της οργάνωση θα απομάκρυνε τους ηθικοκοινωνικούς και πολιτικούς κινδύνους.

Επανερχόμενοι στον Μεσοπόλεμο και ιδίως στην περίοδο 1928-1932 μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ανησυχία για τη διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών δεν επικεντρωνόταν μόνο στην εκπαίδευση ή στον προσηλυτισμό απόρων στρωμάτων, αλλά και, όπως ήδη έχει γίνει αντιληπτό από νύξεις των παρατιθέμενων κειμένων, στους δημοσίους υπαλλήλους. Στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου που απαγόρευε το δικαίωμα της απεργίας στους δημοσίους υπαλλήλους ο ίδιος ο Βενιζέλος έγραφε ότι η ιδέα του συνδικαλισμού των δημοσίων υπαλλήλων από την οποία εμπνεύσθηκαν τα «αριστερίζοντα στοιχεία» ήταν απαράδεκτη. Και τούτο διότι η σχέση τους με το Κράτος δεν ήταν μίσθωσης εργασίας. Προς επίρρωση αυτών των ισχυρισμών επικαλείτο τις σχετικές νομολογίες από τη Γαλλία και τη Γερμανία, οι οποίες υπογράμμιζαν ότι η θέση του δημοσίου υπαλλήλου ρυθμιζόταν κυριαρχικά από το Κράτος, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το δημόσιο συμφέρον. Η δημιουργία σωματείων και ενώσεων σωματείων ομοειδών κλάδων, θεωρούσε η παρατιθέμενη νομολογία, ήταν θεμιτή, ωστόσο, ήταν ανεπίτρεπτη η δημιουργία ομοσπονδίας δημοσίων υπαλλήλων· κάτι τέτοιο θα σήμαινε αυτοχειρισμό της Κυβέρνησης καθώς θα αντέτασσε στο γενικό συμφέρον που τούτη εκπροσωπεί, το ειδικό και μερικό που θα εκπροσωπείτο από αυτή την ομοσπονδία. Έτσι, δεν ήταν τυχαίο, κατέληγε ο Βενιζέλος, που δεν αναγνωριζόταν

στους δημοσίους υπαλλήλους το δικαίωμα της απεργίας στις Γαλλία, Γερμανία και Αγγλία για να μην αναφερθεί, παρατηρούσε χαιρέκακα, και η περίπτωση της Ιταλίας του Μουσολίνι όπου τέτοιες σκέψεις ούτε καν επιτρέπονταν. Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο λοιπόν, συμπέρανε ο Βενιζέλος, αποσκοπούσε στο σαφή καθορισμό της θέσης του δημοσίου υπαλλήλου στο πλαίσιο του συνταγματικού Κράτους.³⁵

Αυτές οι θέσεις γίνονταν ασμένως δεκτές από τις κοινωνικές ομάδες που εκπροσωπούσε το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, όπως αποδεικνύεται από σχετική επιστολή του Προέδρου του Α. Αναστασιάδη στον Ε. Βενιζέλο στις 18/2/1931.³⁶ Σε αυτή ο Αναστασιάδης αναφερόταν στο ψήφισμα του Ε.Β.Ε.Α. «[...] δι' ου εγκρίνεται απολύτως η πολιτική της Κυβερνήσεως επί του Δημοσιοϋπαλληλικού ζητήματος και διαδηλούται η απόφασις του Επιμελητηρίου όπως υποστηρίξη ταύτην πάση δυνάμει», ψήφισμα που ο ίδιος υπέβαλε και εγκρίθηκε «[...] ομοφώνως και ενθουσιωδώς». Παρά την έκφραση ευαρέσκειας για τις κυβερνητικές επιλογές ο Αναστασιάδης δεν παρέλειπε να μεταφέρει το κυρίαρχο στις συνεδριάσεις του Επιμελητηρίου αίσθημα δυσφορίας για την ανοχή του Κράτους ενάντια σε κομμουνίζουσες κινήσεις. Κατανοούσε ότι η «αυστηρή» παρέμβαση που ζητούσε έθιγε βασικές αρχές του Κράτους Δικαίου, όμως ο επιδιωκόμενος στόχος αρκούσε για να διασκεδάσει τις σχετικές ανησυχίες: η αυστηρότερη παρακολούθηση και η βούληση του Κράτους να τιμωρεί τους «[...] ούτω παρεκτρεπομένους δημοσίους υπαλλήλους», θα προκαλούσε «[...] αμέριστον την επιδοκιμασίαν της μεγάλης πλειονότητος της κοινής γνώμης» λειτουργώντας ως «[...] εν έτι πλέον έρεισμα προς ενίσχυσιν της Κυβερνήσεως και ιδίως του Προέδρου αυτής εις τον αγώνα της ανασυγκροτήσεως της χώρας τον οποίον τόσον επιτυχώς μέχρι σήμερον διεξάγει».

Η κήρυξη του χρεοστασίου στα τέλη του 1931, η οξυμένη κοινωνική κρίση και αντιπαράθεση καθ' όλη τη διάρκεια του ίδιου έτους, η πολωμένη πολιτική κατάσταση απέληξαν στην εφαρμογή ορισμένων από αυτές τις προτάσεις μέσα σε ένα ελαφρώς τροποποιημένο πλαίσιο. Στις αρχές του 1932 ο ίδιος ο Βενιζέλος με επιστολή του στους κατά τόπους νομάρχες παρήγγειλε την αποστολή λεπτομερών και επιμελών εκθέσεων σχετικά με: α) τα εκκρεμή και οξύτερα θέματα του νομού, β) τη γενική πολιτική κατάσταση, γ) την ένταση της κομμουνιστικής κίνησης, δ) την έκταση της ανεργίας στα όρια του νομού.³⁷ Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως, από τις σχετικές εκθέσεις παρουσιάζουν οι αναφορές εντεταλμένων να παρακολουθούν την κομμουνιστική κίνηση υπηρεσιακών παραγόντων και δη αστυνομικών. Στις λεπτομερείς εκθέσεις του «Περί της καταστάσεως του Κομμου-

νισμού εν Θεσσαλονίκη» ο αστυνομικός διευθυντής Γ. Καλοχριστιανάκης είναι διαφωτιστικότετος όσον αφορά τον τρόπο σκέψης των ανωτάτων κλιμακίων σχετικά με την ενδεικνυόμενη αντιμετώπιση του κομμουνισμού.³⁸ Αφενός, ήδη από το 1930 εμφανιζόταν απολύτως ενήμερος για τις εσωτερικές στο κομμουνιστικό κίνημα αντιπαράθεσεις, αφετέρου τις συσχέτιζε εύστοχα με τις αντίστοιχες εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση και τη σύγκρουση Στάλιν-Τρότσκι· επίσης, ήταν απολύτως ενήμερος τόσο για τη δράση των Αρχαιομαρξιστών και των αποτελεσμάτων της, καθώς και για αυτή της Ο.Κ.Ν.Ε. Στις παρατηρήσεις του συνδύαζε τις σχετικές αναφορές με την κριτική θεμελιωδών όψεων του φιλελεύθερου Παραδείγματος. Επίσης, φαινόταν να αναπαράγει τους τόπους των Στεφανίδη και Γονατά σχετικά με την κομμουνιστική διείσδυση στην εκπαίδευση –αποδεικτικό της ύπαρξης απευθείας διαύλων επικοινωνίας– την οποία απέδιδε σε δύο κυρίως παράγοντες: στην άκριτη και άκρατη αποδοχή του φιλελευθερισμού και των δικαιωμάτων, αλλά και στην «[...] ένοχο(ν) αδιαφορία(ν) των πλείστων Εκπαιδευτικών λειτουργών [που] εδημιούργησε την λυπηράν αυτήν κατάστασιν».

Αφού αναφερόταν εκτενώς στην κομμουνιστική δράση στο πλαίσιο της «εργατικής», «αντιμιλιταριστικής» και «αθλητικής» κίνησης, απέδιδε ιδιαίτερη έμφαση στη «δημοσιοϋπαλληλική κίνηση» αναμειγνύοντας πολιτική και ηθικολογία. Η γλώσσα των αριστεριζόντων στοιχείων, παραπονιόταν, «[...] δεν είναι η εμπρέπουσα εις Δημ. Υπαλλήλους οίτινες αποτελούν την κρατικήν μηχανήν. Συχνότατα εξέρχονται των κανόνων και αυτής ακόμη της ευπρεπείας και καταφεύγουν και εις απειλὰς καλλιεργούντες ούτω το πνεύμα της ανταρσίας μεταξύ των Δημοσίων υπηρετών και κατωτάτων υπαλλήλων οίτινες αποτελούν την απόλυτον πλειοψηφίαν εκάστης συνελεύσεως». Τις λεπτομερείς ονομαστικές αναφορές των προσώπων που ηγούνταν της κομμουνιστικής κίνησης, την επισήμανση των ανασχετικών στην εξάπλωσή της παραγόντων και τα παράπονα για την ισχύ της ελευθεροτυπίας που διευκόλυνε τη διάδοση των κομμουνιστικών απόψεων, ακολουθούσαν οι δυσοίωνες προβλέψεις του: η δημιουργία μιας τάξης μορφωμένων ανθρώπων με επαναστατικές, άκρως αριστερές και άκρατα φιλελεύθερες ιδέες θα οδηγούσε, αν δεν αναλαμβάνονταν άμεσα η δέουσα –κατασταλτική– δράση, στο αναπόφευκτο «[...] μετά παρέλευσιν το πολύ μιας δεκαετίας η Ελλάς [να] κυβερνηθή παρά των Σοβιέτ».

Ο Καλοχριστιανάκης θα επανέλθει με μία ακόμη έκθεση στα τέλη του 1932, όταν η κοινωνική κρίση θα είναι ακόμη οξύτερη.³⁹ Εκεί, αφού επαναδιατύπωνε τους ήδη γνωστούς τόπους σχετικά με την παρείσφρηση των κομμουνιστικών ιδεών διά της εκπαιδευτικής οδού, εμπλούτι-

ζε την ανάλυσή του εισάγοντας και την παράμετρο του κοινωνικού ζητήματος, αφού παραδεχόταν το συσχετισμό της οικονομικής κρίσης και της ανεργίας με την αύξηση της κομμουνιστικής εκλογικής επιρροής. Ως υπεύθυνος κρατικός λειτουργός ο Καλοχριστιανάκης προέβαινε στα συμπεράσματά του στην υποβολή των καταλληλότερων προτάσεων για την αντιμετώπιση των περιγραφέντων κινδύνων. Εκεί τα *sine qua non* κατασταλτικά μέτρα συνυφαίνονταν με την ανάγκη άσκησης κοινωνικής πολιτικής, προκειμένου να στερεωθεί το «κρατούν κοινωνικόν καθεστώς»: «[...] Φρονούμεν όμως παραλλήλως ότι όσον και αν είναι δευτερεύων ο κίνδυνος εκ των εργατικών μαζών δέον διά κυβερνητικών μέτρων να ανακουφισθούν αύται, διότι έχομεν διαπιστώσει απολύτως ότι, “οι περισσότεροι είναι κομμουνισταί διότι στερούνται και αυτού του επιουσίου άρτου”».

Δύσκολα θα υποστήριζε κανείς ότι αυτός ο συνδυασμός καταστολής-κοινωνικής πολιτικής διαφοροποιείται ουσιωδώς από τις αντίστοιχες σκέψεις των πολιτικών του προϊσταμένων και δη του ίδιου του Βενιζέλου. Από την επάνοδό του στην εξουσία το 1928, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της τετραετίας η σκέψη του σφραγιζόταν από το εξής τρίπτυχο: ανάγκη εξοπλισμού του Κράτους για να αποκρούσει τις ανατρεπτικές ενέργειες των εχθρών του κοινωνικού καθεστώτος, ανάγκη ρύθμισης των κοινωνικών συγκρούσεων προς αποφυγή της κοινωνικής αποδιάρθρωσης, ανάγκη προάσπισης των «αληθινών» και «υγιών» εργατικών συμφερόντων η οποία συνεπαγόταν την αντιπαράθεση με ένα κόμμα (Κομμουνιστικό) χρηματοδοτούμενο από το εξωτερικό,⁴⁰ αντιτιθέμενο στην προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών ζωής του εργατικού κόσμου με το πρόσχημα ότι μεριμνούσε για αυτόν, εμπλεκόμενο σε απεργίες εξωθώντας σε ένοπλες ρήξεις, κόμμα που υποστήριζε την απόσπαση της Μακεδονίας⁴¹ και μολονότι δεν συνιστούσε άμεση απειλή,⁴² δεν αποτελούσε και αμελητέο κίνδυνο.⁴³ Η επίκληση αυτού του κινδύνου άνοιγε το δρόμο για την ταύτιση κομμουνισμού-εγκληματικότητας⁴⁴ και την έκπτωση των φιλελευθέρων αρχών μέσω του Ιδιωνύμου, από τη στιγμή που ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι αυτές ακριβώς οι αρχές μπορούσαν να καταστούν Δούρειος Ίππος για την άλωση του κοινωνικού καθεστώτος από τους επίδοξους ανατροπείς του.⁴⁵ Το «Ιδιώνυμο» διαπλεκόταν με τη θέσμιση φιλεργατικής νομοθεσίας η οποία διέθετε, παρά το ανολοκλήρωτό της, σαφείς προοδευτικές όψεις. Εξάλλου, ο Βενιζέλος είχε την πεποίθηση ότι η κατάσταση της βιομηχανίας επέτρεπε, σε αντίθεση με τις εκτιμήσεις των βιομηχάνων, την εισαγωγή των κοινωνικών ασφαλίσεων. Απόρροια αυτών των εκτιμήσεων ήταν το νομοσχέδιο για τις κοινωνικές ασφαλίσεις που κατατέθηκε στη Βουλή στις 19/5/1932 μετά από επώδυνο τοκετό, το οποίο παρά τις όποιες

—οπωσδήποτε σημαντικές— ελλείψεις του διαμόρφωσε ένα πλαίσιο προστασίας των εργαζομένων σε συνθήκες που αυτό φάνταζε απαράδεκτο, ενώ δέσμευσε υπό μία έννοια κάθε ανάλογη μελλοντική πρωτοβουλία των χρόνων μέχρι και την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην κατεύθυνση της μέριμνας για τα εργατικά και κατώτερα στρώματα.⁴⁶

Συμπεράσματα

Γίνεται λοιπόν, αντιληπτό ότι οι κυρίαρχες κατηγορίες μέσω των οποίων προσλαμβάνονταν η κομμουνιστική ιδεολογία κατά τον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια είχαν διαμορφωθεί ήδη από τη μεσοπολεμική περίοδο: η ταύτιση του κομμουνισμού με την απατρία, την αθεΐα, την ανηθικότητα και την ασέβεια, το μη αυτοφυές της κίνησής του που υπονόμειε κατ' επέκταση την εθνική ενότητα, η έξωθεν χρηματοδότηση και υποκίνησή του,⁴⁷ ο εγκληματικός του χαρακτήρας και η εξάπλωσή του μέσω της διάβρωσης της εκπαίδευσης, συνιστούσαν στοιχεία που διέτρεχαν όλο το φάσμα του φιλελεύθερου λόγου της εποχής. Οι εκφέροντες αυτόν τον λόγο —και σε αυτό βρίσκονταν σίγουρα «μπροστά» από τον Βενιζέλο— υιοθετούσαν έναν ουσιοκρατικό ορισμό του Έθνους στον οποίο δεν χωρούσαν οι πολιτικές εκφράσεις του κοινωνικού ζητήματος, ενώ υπερασπίζονταν αιώνιες και αναλλοίωτες αξίες —Πατρίδα, Θρησκεία, Οικογένεια, Ιδιοκτησία— που μπορούσαν να ανασχέσουν την κομμουνιστική κίνηση. Μολαταύτα, δεν ήταν μόνο αυτή ή κυρίως αυτή που βρισκόταν στο στόχαστρό τους: ο φιλελευθερισμός, οι ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, ο κοινοβουλευτισμός θεωρούνταν ανεπαρκή για την αντιμετώπιση της μεσοπολεμικής κρίσης· σε αυτό συνέπιπταν με τον Βενιζέλο. Για αυτόν η εργατική νομοθεσία και οι κοινωνικές ασφαλίσεις θεωρούνταν ανθρωπιστικό καθήκον και αναγκαίο συμπλήρωμα ενός εκσυγχρονισμένου κράτους, την ίδια στιγμή που η κόκκινη γραμμή για τις εργατικές διεκδικήσεις οριζόταν είτε από το συνδικαλισμό και την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων είτε από τη γενική απεργία. Έτσι, η παρέμβαση του Κράτους συνυπήρξε με την πρόσληψή του ως «φύλακα».⁴⁸

Το αποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης ήταν ο συνδυασμός φιλεργατικής πολιτικής και κατασταλτικών μέτρων ενάντια στις πολιτικές εκφράσεις του εργατικού κινήματος: με άλλα λόγια, αυτή εκκινούσε και από τον φόβο εκτροπής των εργαζομένων μαζών στον κομμουνισμό ή αλλιώς, από το φόβο των πολιτικών, και γι' αυτό ανεξέλεγκτων, εκφράσεων του εργατικού κινήματος.⁴⁹ Με αυτή την έννοια, ο αντικομμουνισμός του Βενιζέλου δεν θα έπρεπε να εκλαμβάνεται ως πρόσχημα, όπως πολλοί μελετητές τείνουν να πιστεύουν, βασισμένοι στο «αντικειμενικό» δεδομένο της μειωμένης εκλογικής επιρροής

του Κομμουνιστικού Κόμματος καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.⁵⁰ Ο κομμουνισμός λαμβανόταν σοβαρά υπόψη στο πλαίσιο της «ενέργειας» που ενέκλειε και έκλυε η κοινωνική διαπάλη.⁵¹ εντούτοις, δεν αποτελούσε το αποκλειστικό κίνητρο των αυταρχικών μετατοπίσεων του μεσοπολεμικού ελληνικού –και όχι μόνο–⁵² φιλελευθερισμού: ο «αστικός εκσυγχρονισμός» είχε αναμφισβήτητα και ολοκληρωτικές όψεις.⁵³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Αφορμή –θεωρητική και μεθοδολογική– αυτού του κειμένου αποτέλεσε το άρθρο του G. Hering «“Επικίνδυνοι σοσιαλισταί”, “εθνικόφρονα εργατικά στοιχεία” και ο “αφελής αγρότης”. Ο Νομάρχης της Λάρισας και το συνδικαλιστικό κίνημα του 1919», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α.-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 187-206.
- 2 Βλ. το άρθρο του Hering στην προηγούμενη σημείωση, αλλά και Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- 3 Βλ. Μουδόπουλος Στ., «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», σ. 225-254, και Λιάκος Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», σ. 255-270, στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 21992. Επίσης, Λεονταρίτης Γ., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 49-84.
- 4 Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, τ. 4, εκδ. Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1981, τ. 3, σ. 95-103 (προεκλογική ομιλία στον Βόλο στις 26/10/1920).
- 5 Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας της ΕΤΕ, Αθήνα 1993, σ. 194-198, 205-267.
- 6 Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*..., τ. 3, σ. 96-99.
- 7 Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Τόμοι Α', Β', μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, επιστημονική επιμέλεια Αγαθοκλής Αζέλης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, σ. 1078.
- 8 Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, τ. 3, σ. 467-468 (Προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη, 22/7/1928). Στην παράθεση του αποσπάσματος στο Αβραάμ Ν., *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι περί κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας, εθνικών και ταξικών κομμάτων, κομμουνισμού, δημοσιούπαλληλικού συνδικαλισμού, ελευθεροτυπίας*, Αθήνα 1945, στα θεμέλια του αστικού καθεστώτος συμπεριλαμβάνεται και η θρησκεία (σ. 56).
- 9 Πετρίδης Π. (επιμ.-εισαγ.), *Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932 (τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησεν)*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 291-292 (από τον προεκλογικό λόγο στην Θεσσαλονίκη στις 22/7/1928). Για το αβάσιμο αυτών των ισχυρισμών, αλλά και για τον σαφώς αντιφιλελεύθερο χαρακτήρα των εν λόγω μέτρων, βλ. Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*..., σ. 1158.

- 10 Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφραση Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.
- 11 ΑΕΒ, Υπουργείο Παιδείας, Φάκελος 173/116, έγγραφο 173/1, επιστολή του πρύτανη του Ε.Μ.Π. στον Βενιζέλο (5/12/1929).
- 12 ΑΕΒ, ό. π., έγγραφο 173/2 (8/12/1928).
- 13 Παπαστράτης Πρ., «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη βαλκανική Ένωση», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 21992, σ. 417-438.
- 14 Μεταξάς Ι., «Η νέα ελληνική γενεά δύναται ν' αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριψε η θεομηνία του Βενιζέλου» (1935), στο *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 22003, σ. 523-529.
- 15 Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, τ. 2, πρόλογος Πόττη Τσιμπιδάρου, Αθήνα 21971, τ. 1, σ. 265-267 («Ελεύθερον Βήμα» 13ης Οκτωβρίου 1930).
- 16 Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*..., τ. 3, «Ομιλία του προς τα μέλη της “Φιλελεύθερης Νεολαίας” στις 18/2/1929», σ. 534-536.
- 17 Ό.π., τ. 4, Ομιλία στο Μεσολόγγι για τον εορτασμό της εξόδου, 13/4/1930, σ. 165-167.
- 18 ΑΕΒ, Φάκελος 173/3, Πρόεδρος της Κυβερνήσεως 1930-31, έγγραφο 173/1, σ. 6-7.
- 19 Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*..., τ. 3, σ. 553-554 (Πρόποση στο γεύμα για την έξοδο του Μεσολογγίου, 28/4/1929).
- 20 Ό.π., σ. 498-499 («Ελεύθερον Βήμα» 28ης Νοεμβρίου 1932, από άρθρον του Βενιζέλου επί του ελληνικού προβλήματος του δημιουργουμένου από την παγκόσμιον οικονομικήν κρίσιν)).
- 21 *Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου*..., ό.π., σ. 305.
- 22 ΑΕΒ, Υπουργείο Παιδείας, Φάκελος 173/117, έγγραφο 173/14, επιστολή του καθηγητή πολιτικών και οικονομικών επιστημών και κοσμήτορα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ. Σ. Στεφανίδη (14/10/1930).
- 23 Βλ. ενδεικτικά, Στεφανίδης Δ., «Το κοινωνικόν ζήτημα υπό το φως του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού», *Το Νέον Κράτος*, τ. 3, τχ. 17, (Ιανουάριος 1939), σ. 1475-1486 και τχ. 18 (Φεβρουάριος 1939), σ. 1588-1619.
- 24 ΑΕΒ, Υπουργείο Παιδείας, Φάκελος 173/117, έγγραφο 173/51, επιστολή του γενικού διευθυντή Μακεδονίας Στ. Γονατά (30/3/1931).
- 25 ΑΕΒ, Υπουργείο Παιδείας, Φάκελος 173/117, έγγραφο 173/68, επιστολή των Προέδρων των Αστικών Οργανώσεων της Πανελληνίας Αστικής Ενώσεως Κτηματιών (16/12/1932).
- 26 Ό.π. Τα κεφαλαία στο κείμενο.
- 27 ΑΕΒ, Βουλή-Γερουσία, 173/142, Σχέδιον Νόμου «Περί μικρών Κατοικιών», Εισηγητική έκθεσις, σ. 1-42 (26/1/1929). Για την περιγραφή κοινωνικών προβλημάτων με ιατρικούς όρους και για τις υπηρεσίες υγείας ως πεδίου κρατικής παρέμβασης με στόχο την κοινωνική «εξυγίανση» βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*..., σ. 314-335.
- 28 Με βάση δική του έκθεση στα 1926 συντάχθηκε το τμήμα που αφορούσε την Ελλάδα στη σειρά των μελετών του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες στα κράτη-μέλη του (βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*..., σ. 306). Το 1929, ως πρόεδρος του Πολυτεχνικού Συλλόγου εξέφραζε ενώπιον του Βενιζέλου τις ανησυχίες του για το αναπότρεπτο της κυριαρχίας του μηχανοκρατι-

- κού πνεύματος που ερχόταν από την Αμερική σαρώνοντας αρχές και αξίες και εκτοπίζοντας τα τελευταία ίχνη της κλασικής παράδοσης στην «παλαιά Ευρώπη», ενώ στα 1937 εξυμνούσε –βάσει του ίδιου σκεπτικού– τον Μεταξά, όταν ο δικτάτορας επισκέφτηκε τον Πολυτεχνικό επ' ευκαιρία των 38 χρόνων από την ίδρυσή του, διακηρύττοντας την απόλυτη προσήλωση στα ιδεώδη του καθεστώτος (βλ. σχετικά Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί, θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 400-402).
- 29 ΑΕΒ, Βουλή-Γερουσία, 173/142, Σχέδιον Νόμου «Περί μικρών Κατοικιών», Εισηγητική έκθεσις..., 1/ Το πρόβλημα της στέγης.
- 30 Ό.π., 3/ Ο θεσμός της λαϊκής κατοικίας.
- 31 Ό.π., 5/ Οικονομική άποψις.
- 32 Ό.π., 6/ Κοινωνική άποψις, υπογραμμισμένα στο κείμενο.
- 33 Το ενδιαφέρον έγκειται στα εξής: ο Λοβέρδος παρουσιάζεται ως δημοσιογράφος, νομικός, οικονομολόγος, συγγραφέας, τραπεζίτης, «διατελέσας αριστίνδην γερουσιαστής και υπουργός των Οικονομικών» [βλ. Βοβολίνη Σπυρίδωνος Αντ. και Κωνσταντίνου Αντ. (διεύθυνση), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τ. 1-5, εκδ. «Βιομηχανική επιθεώρησης», Αθήναι 1959, τ. 2, σ. 147]. Διετέλεσε υπουργός Οικονομικών το 1933 (τοποθετήθηκε στις 9/1/1933) στην κυβέρνηση Τσαλδάρη, γεγονός το οποίο σχολιάστηκε ευμενώς όχι μόνο από τον συμπολιτευόμενο (*Η Καθημερινή*), αλλά και από τον αντιπολιτευόμενο φιλελεύθερο τύπο (ό.π., σ. 162). Επίσης, προπαγάνδιζε την ανάγκη της θέσπισης Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου, του οποίου μέλος –αντιπρόεδρος– διατέλεσε (ό.π., σ. 160-162) και φέρεται ως ο βασικός χρηματοδότης της πρωτοφασιστικής οργάνωσης Ε.Ε.Ε (βλ. Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, τ. 2, σ. 1156). Στις αρχές της δεκαετίας του '30 στα ενδιαφέροντά του εντάσσεται το ζήτημα της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» (Βοβολίνη Σπ., *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*., ό.π., σ. 159). Ήταν ακόμη ο ιδρυτής της εταιρίας «Ελληνικές Τέχνες», η οποία προωθούσε τη σχεδίαση προϊόντων –εσωτερικής διακόσμησης και επίπλωσης– «επί ελληνικής γραμμής» και έθετε ως στόχο της την απαλλαγή της Ελλάδας από την καλλιτεχνική της υποτέλεια (ό.π., σ. 160). Η εν λόγω εταιρεία λάμβανε παραγγελίες από το Υπουργείο Αεροπορίας –στην «Κεντρική Αεροπορική Επιτροπή» του οποίου ο Λοβέρδος ανήκε– και το Πανεπιστήμιο για την επίπλωση της φοιτητικής λέσχης. Τέλος, συνέγραψε βιογραφία του Χρυσοστόμου Σμύρνης η οποία έτυχε ευρύτατης επιδοκimasίας (ό.π., σ. 157-158).
- 34 Ό.π., σ. 151 (από Δελτίο Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων, έτος Α', τχ. 2-3, Μάιος-Ιούνιος 1916).
- 35 ΑΕΒ, Φάκελος 173/141, έγγραφο 173/3. Με την ίδια μορφή δημοσιεύθηκε ως άρθρο με τίτλο «Δημοσιοϋπαλληλικός Συνδικαλισμός» στην επιθεώρηση *Εργασία* της 28/2/1931, τχ. 67, σ. 349. Για την πληροφορία αυτή βλ. Ελευθερίου Βενιζέλου, *Γνώμαι...*, ό.π.
- 36 ΑΕΒ, Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, Φάκελος 173/62, επιστολή του προέδρου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθήνας Α. Αναστασιάδη (18/2/1931).
- 37 ΑΕΒ, Υπουργείο Εσωτερικών, Φάκελος 173/110 (1932), έγγραφο 173/23, επιστολή Βενιζέλου προς νομάρχες (24/2/1932). Ακολουθούν στα υπόλοιπα έγγραφα του φακέλου οι σχετικές εκθέσεις.
- 38 ΑΕΒ, Υπουργείο Εσωτερικών, Φάκελος 173/113, έγγραφο 173/130, έκθεση του Αστυνομικού Διευθυντή Θεσσαλονίκης Γ. Καλοχριστιανάκη «Περί της καταστάσεως του Κομμουνισμού εν Θεσσαλονίκη το έτος 1930».
- 39 ΑΕΒ, Υπουργείο Εσωτερικών, Φάκελος 173/113, έγγραφο 173/55, «Έκθεσις δράσεως της κομμουνιστικής προπαγάνδας κατά το έτος 1932» Αστυνομικού Διευθυντή Θεσσαλονίκης Γ. Καλοχριστιανάκη.
- 40 Στεφάνου Στ. (επιμ.), Ελευθερίου Βενιζέλου, *Τα Κείμενα...*, τ. 3, σ. 559-560.
- 41 Ό.π., σ. 545-546 (προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη στις 7/4/1929).
- 42 Ό.π., σ. 560-561. Επίσης στο Στεφάνου Στ. (επιμ.), Ελευθερίου Βενιζέλου, *Πολιτικά Υποθήκαι*, τ. 2, σ. 357-357, (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 3ης Απριλίου 1929*).
- 43 Στεφάνου Στ. (επιμ.), Ελευθερίου Βενιζέλου, *Τα Κείμενα...*, τ. 3, σ. 562: «Και μη θεωρείτε ως ασύστατον τον κίνδυνον, όταν γνωρίζετε τι συνέβη εις την Βουλγαρίαν, εις την Βουλγαρίαν, όπου η κοινωνική σύνθεσις είναι τοιαύτη, όπου δεν μπορείτε να είπητε ότι ευνοούν τας μπολσεβικικάς ιδέας, όταν γνωρίζετε ποίον κίνδυνον διέτρεξεν προχθές ακόμη η πρωτεύουσα της Γερμανικής Δημοκρατίας».
- 44 Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932, σ. 276-284.
- 45 Στεφάνου Στ. (επιμ.), Ελευθερίου Βενιζέλου, *Πολιτικά Υποθήκαι*, τ. 2, σ. 358-359 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 1ης Απριλίου 1929*).
- 46 Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 472. Για τις περιπέτειες του θεσμού του Ι.Κ.Α., τους μετασχηματισμούς του σε επόμενα νομοθετήματα, την έναρξη της λειτουργίας του και τον τρόπο υποδοχής του την περίοδο 1933-1938, ό.π., σ. 487-539.
- 47 Κατηγορίες που αποτελούσαν τη βάση για τους «περί κατασκοπείας» ισχυρισμούς. Βλ. Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 34-35.
- 48 Α. Λιάκος «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια;», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α.-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 169-186.
- 49 Λιάκος Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιώσηφ Χ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 21992, σ. 255-270. Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, τ. 2, σ. 1147-1153.
- 50 Όπως το κάνουν λ.χ. οι Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, πρόλογος Α. Μάνεσης, Georges Vendel, μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 31995, σ. 374-391, Μαυρογορδάτος Γ. Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1981.
- 51 Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 470-471. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία: 19ος-20ος αιώνας*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 130-131, 141-143.
- 52 Maier Ch., *Recasting Bourgeois Europe, Stabilization in France, Germany, and Italy in the decade after World War I*, Princeton University Press, reprinting 1988.
- 53 Παπαστεφανάκη Λ., «Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20ου αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού», στο Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη, *Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανασκατατάξεις* (Πρακτικά Συνεδρίου), Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002, Αθήνα 2005, σ. 155-170.